

ספרות השו"ת מתקופת השואה

מאיר איזלי

ספרות השאלות-ותשובות מתקופת השואה ובעיקבותיה לא הוערכה עדיין כראוי, ותמחה מאוד שה'אנציקלופדיה של השואה' (יד-ושם וספריית פועלים 1990), אינה מקדישה תשומת-לב לספרות החשובה הזאת.¹ מעט היא החכרה בספרים ובמאמרים שונים העוסקים בחקר תקופה איזמה זו בתולדות עם ישראל.² דרי ידוע וגלוי הוא לכל כותבי תולדות עם-ישראל לדרווחיהן, שספרות השו"ת, מימי הגאונים ועד תקופתנו, היא אחד המקורות החשובים, ולפעמים אף החשוב ביותר, לידיעת מאורעות בחיי עם-ישראל ולהבנתם העמוקה, גם אם יש לבחון את הדברים בזהירות ובביקורתיות.

אולם לא אחדש דבר אם אומר, שאם בתקופות רגילות, הן בזמני רווחה והן בזמני מצוקה, התעשרה ספרות זו תוך שנה אחת בשפע איגרות וספרים, דרי בשש שנות המלחמה והאבדון נשתתקה יצירה זו, ובעיקר במרכזה של תורה בפולין, בליטא ובוהונגריה. אם פה ושם נכתבו מכתבים בודדים, רובם אבדו או נעלמו מסתמא בשריפה הגדולה שאחזה באירופה ובבית ישראל. אף-על-פי-כן נותרו לפליטה מתקופה זו שאלות תשובות לא מעטות, מצומצמות ומקוטעות לפעמים, שמלבד החומר ההיסטורי הגלום בהן, הן מצביעות על תופעה מופלאה, שאינה מובנת למי שלא חדר לעולמו הפנימי של יהודי מאמין שומר מצוות. גם בעיתות שמד וכיליון טוטאליים, בימי אובדן כל קנה-מידה של מוסר אנושי ושל אמונה, היו יהודים, לפעמים אנשים תמימים ופשוטי עם, שפנו בשאלות התנהגות ובענייני הלכה ומוסר אל מורי הוראה שבקרבתם. השאלות, שאחדות מהן דומות לשאלות שנשאלו חכמים גם בשנות חורבן קדומות, כגון בימי מסע-צלב ופוגרומים, מעידות ברובן על מצבים שלא נודעו כדוגמתם מעולם.

את החומר הנמצא כיום בידינו יש לחלק לכמה סוגים מבחינה גיאוגרפית וכרונולוגית:

1. שרת שנשאלו והושבו בתקופת שלטון הנאצים ערב השואה ובימי השואה עצמה -

א. בארצות הכיבוש הנאצי, בגיטאות ואפילו במחנות השמדה;

ב. בתחום הכיבוש הרוסי עד 1941;

ג. מעבר לתחום הצ"ל.

2. שאלות שהתעוררו בעקבות השואה לאחר השחרור. רבות מהן

עוסקות בבעיות עיגון, אך גם בשאלות דת, מוסר ומצפון, שהתעוררו לימים.

פדיון בן

ברור, שאותן התשובות שנמצאות בידנו על שאלות שנשאלו בעיצומם של ימי השואה באזור הכיבוש הנאצי, לא נכתבו ולא הובהרו באותו סגנון המצוי לנגד עינינו היום. ברבות מהן ניכר היטב, כי עובדו לאחר זמן, כאשר הנשאלים שנשאלו ככר ישבו במקומות מבטחים. עלי אף לציין, כי בקשר לכמה תשובות הוטלו ספק באוטנטיות שלהן: האמנם כך נשאלו שאלת אלה, ואולי אין כאן אלא רקונסטרוקציה של שאלות פיקטיביות במצבים אפשריים.³ מבחינה ספרותית-הלכתית אין בכך פגם. רבות מן התשובות הקלסיות נוצרו כך.⁴ אולם ברובן של התשובות ניכר בעליל, לפי תיאור מפורט של בני האדם הנוגעים בדבר ושמותיהם, וכן מתיאור הסיטואציה, שאכן התרחשו הדברים, וכך נשאלו השאלות.

אין אפשרות למנות במסגרת מאמר זה את כל השאלות והתשובות הנמצאות בספרות זו, אפילו לא למיין לפי סוגיהן. אסתפק בציון מקצת מהן, כדי להבליט מגמות עיקריות. האחת: להצביע על גבורת נפש של יהודים מסוימים, גם אם היו בודדים בלבד, שאין נוהגים להתייחס אליה בזקק השואה הקונוונציונאלי; גבורה שמקורה באמונה התמה והתמימה של השואלים. לסוג זה שייכת בראש ובראשונה אותה שאלה, שכבר הזכרתי ב"דפים" (מאמר ג, תשמ"ד, עמ' 48). היא הובאה באושוויץ על-ידי יהודי מ'אוברלאנד', בפני רבה של הקהילה ההונגרית וויטצן, הרב הראשי צבי הירש מייזל'ש. הוא שאל אם מותר לו לפרות את בנו יחידו מתאי הגזים על ידי שיחוד אנשי הקאפו, כאשר ברור שלא יוציאו את הנער לפני שיתפסו נער יהודי אחר במקומו.⁵ תיאור הסיטואציה המזעזעת וציטוט דברי האב כלשונם מצביעים על האוטנטיות של השאלה, שנשאלה בשעה שאחרים עשו כך ללא נקיפת מצפון. על אף הפצרותיו הרבות של האב התחמק הרב ממתן תשובה: על פי ההלכה אכן "אין דוחין נפש מפני נפש" (אהלות פ"ז, מ"ז), על פי הכלל "מי ימר דדמא דידך סומק טפ"י" [מי יאמר שדמך אדום יותר] (סנהדרין עד, ע"א), אבל גזר-דין כזה לא היה הרב מסוגל לומר לאב האומלל. זה הבין את השתיקה ולא פדה את בנו על חשבון ילד יהודי אחר.

מאותם הימים מספר הרב מייזל'ש על בחור מבני ישיבתו, שביקש לפדות בחור אחר, מבוגר ממנו, שכבר הגיע להישגים גדולים בלימודיו, ולהיכנס תחתיו להריגה. גם כאן מתאר הרב את הפרטים ואת השמות המזהים, והוא מביא את פסיקתו: הוא אסר על הנער במפגיע לעשות זאת, כי "מה נפקא מינה בשמיים אם הוא נהרג או אתה תיהרג". אין רצ"ה מייזל'ש מזכיר בכלל

את דברי ר' יהודה החסיד, שלפיהם אם אדם אחד הוא תלמיד חכם והשני הדיוט, מצווה על ההדיוט לומר במקרה כזה, הרגוני ולא את חברי.⁶ נחטא לאמת ההיסטורית אם נאמר, שהתנהגות זו של שני היהודים עליהם מספר הרב מייז'ש, הייתה הגורמה המוסרית-הדתית המקובלת. מייז'ש בעצמו מדגיש, שרבים לא פקפקו לרגע אם להציל את עצמם או את ילדיהם ממיתה מיידית אפילו על חשבון חי הזולת. מי מאיתנו, שלא עבר את מוראות אושוויץ, רשאי לדון אותם. כן, יודעים אנו, שההתנהגות הנדרשת על-פי אותו המאמר "מי ימר דידך סומק טפי", לא תמיד עמדה במבחן אפילו אצל רבנים ידועים אחרים, וביניהם רבנים כאלה, שמנעו מקהל חסידיהם לעלות לארץ-ישראל מבעוד מועד.⁷ לעומתם בולטים אותם האישים, כגון הרב קארליכך מאלטנה, יאנוש קורצ'אק ואחרים, שסירבו לנטוש את צאן מרעיתם במצוקתם ולהינצל בתנאים כאלה.

על בעיה סבוכה זו של אפשרות העדפת אנשים המקובלים כ"חשובים" במצב של הצלת נפשות, על פני חשובים פחות, עמדתי ביתר פירוט במאמרי הנזכר ב"דפיח" (עמ' 49 והערות). רוב חכמי ההלכה במהלך הדורות, אם כי לא כולם, כפי שצינתי שם, נוהרו שלא להעדיף נפש על נפש, ובספרות השו"ת יצוינו ר' שמואל, בנו של ר' יחזקאל לנדא, בשו"ת "נודע ביהודה", ועשרות שנים לאחר מכן ר' משה סופר, אבי האורתודוקסיה המתבדלת, בשו"ת "חתם סופר", שיצאו בשצף-קצף נגד אלה שהמליצו למסור לגייסות המלוכה בחורים שנוהגים בקלות דעת בשמירת מצוות, תחת בחורים שלומי-אמונים. לכן תמוהים ביותר בעינינו אותן הפסיקות שמצאנו בספרות השו"ת בתקופת השואה, שבהן חסרה גישה כלל ישראלית זו. כאשר ר' אפרים אשרי, ראב"ד בקובנה, דן בשאלה אם מותר לעסקן בגיטו לסכן את חייו כדי לשחרר בחורי ישיבה שנתפסו על-ידי הנאצים, הוא אינו מזכיר כלל את החשש שמא במקום בחורי הישיבה שישוחררו עקב שתדלנות זו, יילקחו בחורים אחרים במקומם.⁸ זאת למרות שבתשובותיו בולטת בדרך-כלל תפיסה רחבת-אופקים, ובשאלות אחרות שהתעוררו אחרי השואה הוא מעז להקל במקרים שבדומיהם נהגו להחמיר. אחד מהפוסקים ביהדות החרדית בארה"ב, ר' מאיר בלומענפעלד, דן בשנת תש"ד בשאלה שהועלתה ב"ועד ההצלה", "אם יכולים לתמוך רק התלמידי חכמים במקום שכל ישראל בחזקת סכנה", ומגיע למסקנה שלמען התועלת, יש להקדים תלמידי חכמים, אך מוסיף: "ובועד ההצלה לא יודע אנוכי מה תועלת יהיה אם יצילו רק הבני-תורה וישארו חס וחלילה להפקר כלל ישראל"⁹ במצב אחר, פחות טראגי, כאשר הכרח היה להעביר פליטים יהודיים בשוויץ ממחנה אחד לאחר, שהוא נטול הסדר לשמירת כשרות, התיר הרב

בריש מציריך להשתדל אצל השלטונות השווייצרים, כדי שיעבירו לשם יהודים שאינם מקפידים בכשרות.¹⁰ הרב אינו מזכיר כלל, אם צריך אולי לשאול אף לרצון הכלואים עצמם. לגישה מתבדלת ומתנשאת זו כלפי יהודים לא-חרדים יש השלכה מסוכנת על יחסי החברה בישראל ובעולם היהודי בכלל, והם מדריפים מיום ליום.

בכור יסורי המצפון

על הסיטואציה האכזרית, החזרת על עצמה בתולדות עם ישראל, ואפשר גם בחברה אחרת, בה נאלצים אנשים להרוג במו ידיהם נפש אחת מביניהם, כדי להציל רבים, מצינו בספרות חשרת מימי השואה, וכבר עמדתי על-כך במאמרי הנ"ל (עמ' 48). אבל השאלה לא הובאה כמוכן בשעת מעשה, אלא לאחר השואה, כאשר נשאל הרב שמעון אפרתי, בעצמו ניצול שואה, האם אדם שניסה להציל מסתתרים בבונקר על-ידי הניקת תינוק שביכיו סיכן את חייהם, חייב בתשובה ובכפרה על מעשה הריגה זה.¹¹ הרב מעיד על מקרים כאלה, (וגם במשפחתו הוא), שבהם כולם העדיפו לסכן חייהם ולא לגעת בתינוק הבוכה, וקידשו בכך שם שמים, אבל במקרה שהובא לפניו הוא פוסק בהיסוס מה, שהוארם שחנק, "אין צריך להיות לבו נוקפו, מכיוון שכדין עשה בכדי להציל נפשות מישראל", הוא מביא את דברי אחד מגדולי המפרשים על הפסוק "מחמס אויך יעקב תכסך בושה" (עובדיה י, א), באמרו, עשיו הוא שצריך להתבייש על שהביא את יעקב לחמס.

שאלות על נקיפת מצפון של ניצולים במקרים שבהם גרמו למות חזולת, חזרות מידי פעם בספרות חשרת שלאחר השואה. כך, למשל, נשאל הרב ברייש, שהחבר לעיל, על ידי אחד השורדים מצעדת המוות ממחנה למחנה. בצעדה ארוכה זו נרדמו הוא ואזו בשעת מנחה קצרה. משניתגה הפקודה להמשיך לצעוד, שכח מחמת מבוכתו הרבה להעיר את אזו. אין לו ספק שלכן הרגו הנאצים את אזו. עתה מבקש האיש במצוקתו כפרה למחולו. הרב ברייש מעודדו, כדי לשחררו מעצבותו ומרגשי האשמה שלו ומורה לו דרך תשובה.¹² או אותו מעשה שחובא לפני ר' יעקב ווייס. אדם מבקש פתח תשובה על שגרם בימי הזעם מתוך רחמנות להקדמת מיתת אביו, כדי לקצר את ייסוריו. לא יאמנו ההמצאות השטניות של רשעי עולם אלה, שאף הסיקו רוחים פרטיים ממעשיהם האכזריים. אחד המכים הציע לבן, שתמורת שיען זהב יחרוג את אביו ביריה, כלומר, במיתה קלה ומהירה, במקום במכות אכזריות. עתה מתהלך הבן חדור מוסר כליות, והוא חושב שאלמלא נחרג האב בירייה, אפשר והיה מתחולל נס והיה נשאר בחיים. הרב וייס מסתמך בתשובתו על המעשה ברבי חנינא בן-תרדיון (ע"ז יח, ע"א), שבעת שריפתו הסכים להצעת

הקלצטונידי [-תליין], שירבה בשלהבת ויטול ספוגין מעל לבו כדי לקצר ביסוריו. הוא טוען, שאפילו מעיקרא דדינא אין הבן צריך תשובה, כי אי אפשר היה לו או לשקול מעשיו ברעה צלולה.¹³

מקרה אחר של ייסורי מצפון שלאחר מעשה, אף הוא מיוחד באופיו לאותה תקופת השמדה, הובא לפני אותו הרב וייס. אדם גרם למיתת קאפו יהודי, שהיכה אותו ללא הרף, על ידי מסירתו לאיש אס-אס, ולבסוף נהרג כנראה. אילו נשאלה השאלה לפני המעשה, טוען הרב וייס, שצריך היה לדון בה באריכות כבדיני נפשות. אך לאחר מעשה מן הדין להרגיע את נפש השואל - והוא יקבל עליו איזו תשובה, כפי שיורחו גדול וצדיק מפורסם.¹⁴ שאלה אחרת בנוגע לגורלם של אנשי קאפו, נשאל בארחה הרב שלמה זלמן ברוין.¹⁵ היו כאלה שנשארו בחיים, ועכשיו אחרי המלחמה, לא די שרצחו אלא גם ירשו וישנם מהם שנתעלו כעסקני ציבור וגם כמנהיגים. האם מצווה למסור אותם לערכאות כדי לנקום בהם ושיבואו על עונשם מהשקלא-וטריא בתשובתו, בה הוא מנסה לחשוות את המקרה הצדון למעשה ר' אלעזר ברבי שמעון ור' ישמעאל בר' יוסי, שמסרו גבאים לידי הרשות הרומית, ולא הייתה דעת חכמים ואליהו נחה ממעשיהם, ניכר שהרב ברוין גם חשש מפני האפשרות של טעות בזיהויים הוודאי של הקאפוס. לבסוף הוא פוסק, "בנידון דין מי שהיה עם הרצח יחד במחנה וראה כל מעשיו שהכה ורצה והרג ולא חמל ואין שום ספק אצלו, יש לומר לכאורה שיש למסרו".

צינו לעיל עניין של מיתה מהירה כדי להימלט מייסורים אכזריים. הרב אפרים אשרי¹⁶ מביא את השאלה שנשאל בקובנה בחדש מרחשון תש"ב, יומיים לפני חורבן הגטו, על-ידי אחד מהבע"ב, אם מותר לו לאבד את עצמו לדעת, כדי להימנע מהיסורים שבראית עיניו רעייתו וילדיו והריגתם, וכדי למנוע מעצמו התענות במיסה משונה. הוא היה סבור, שאם יאבד את עצמו לדעת, יזכה לפחות עוד לקבורת ישראל. לא נאריך פה בשקלא-וטריא הנרחבת של הרב אשרי, בהביאו דברים משות' בשמים ראש,¹⁷ החת"ם סופר¹⁸ והמרש"ם,¹⁹ ובהשוותו מעשה זה עם מעשה שאול המלך, שהפיל את עצמו על הרבו, ועם מעשה ר' חגינא בן תרדיון שהבאנו לעיל. מן הסתם לא היו שיקולים שהרב שקלם בשעת מעשה, אלא בשנים מאוחרות יותר בשבתו כבר בברוקלין. אותנו מטריד המצב הנואש והטראגי הזה, שבו היו שרויים אותם יהודים בגיטו, ושומן-מה לפני מותם באו לשאול שאלות הלכה למעשה, בדומה לאותה שאלה שנשאל רב זה, מה נוסח הברכה שיש לומר בשעת ההריגה על קידוש השם,²⁰ והרב מורה כרעת השל"ה,²¹ אשר קידשנו במצוותיו וציוונו לקדש שמו ברבים". והוא מוסיף: "וכך בדעתי לברך".

בני חורין בחצור ובשבייה

ברצוני להצביע כאן על מגמה מסוימת הבולטת בתשובות של פוסקים רבים, והיא רוחב-הדעת שבה נטו לקולא בפסיקותיהם, והפגינו הבנה אנושית במצב הטראגי שאליו נקלעו בני-אדם בימי השואה ובעיקבותיהם. כיוון שלמאורעות אלה לא היה דומה בתולדות עם-ישראל המשופעות בתקופות רבות של סבל ועינויים, רבים מן הרבנים הנשאלים היו מודעים לאחריות האנושית המוטלת עליהם בשעת מבחן להכריע בבעיות גורליות של יהודים מקפידים במצוות, בבעיות שהתעוררו גם לאחר שכבר סר פחד המוות. אילו פסקו לחומרה, והיו גם כאלה, - כפי שבמקרים דומים בשנים קדמוניות, כגון בגירות מסעי הצלב, פקפקו חכמים בפסיקותיהם, היו גורמים לטרגדיות חדשות בחיי המשפחה.

ברור, שלאחר השואה התעוררו בעיות עיגון רבות. לפתע צצו גם בעיות ממזרות לכאורה, בעקבות נישואים שניים מתוך הנחה מבוססת שהבעל נספה בשואה. נביא כאן דוגמאות בודדות של איחוד משפחות, של בעל ואישה שנתמזל מזלם ושניהם שרדו מן השריפה הגדולה ונפגשו שוב. ר' טוביה יהודה טביומי דן באשת כהן שחזרה אחרי שנות נדודים ממחנה ברגן-בלון. האם דינה הוא כדין שבייה משתחררת שהיא אסורה לכהן. האישה שתקנית, אינה מדברת על עברה, וכל שיחה על-כך עלולה לעורר טרגדיה, מחמת זכרונות טראומטיים. הרב טביומי מוצא היתר, ואף טוען שאין להניעה לדבר על עברה, שמא יבולע לבריאותה.²² מרחיקה לכת ביתר שאת היא תשובת הרב על שאלתה של אישה צעירה שנתפסה בידי גרמנים ונמסרה לבושת, ומלבד שהודים התעלללו בגופה הטהור, עוד חוקקו על זרועה בכתובת קעקע את הציון שהיא זונה לחיילים. עתה היא מצאה שוב את בעלה, ושניהם רוצים להקים מחדש את ביתם. מה דינם? הרב אשרי פוסק, שבכל המקרים האלה הנשים מותרות לבעליהם (אם ישראלים הם). אך הוא אינו מעז להתירן גם במקרה שהבעל הוא כהן. ולא זו בלבד, אלא גם מוסיף ומוזהיר, כי "חס ושלום להוציא לעז על בנות ישראל כשרות אלו, אלא אדרבה, מצווה לפרסם את גודל מתן שכרן שיזכו מהשומע צעקת אביונים שבודאי ירפא לשבר ליבן של אומללות אלו ויחבש לעצבותן לברכן מברכותיו" וכו'.²³

על הפגנה כזו של כבוד ואף של חרות רוחנית פנימית בשעת העימות הקשה והאכזרי עם הכח המשפיל והמדכא, אנו קוראים אצל הרב אשרי גם במקרה אחר. בעת תפילת שחרית בגטו קובנה סירב השיץ לברך את ברכת "שלא עשני עבד", מתוך התרסה כלפי מעלה: "איך יוכל עבד לברך ברכת בן-חורין בשעה שמוט עבדות נטול על צווארו ומוסרי שביה מוטלים על גופו?",

ובעיניו ברכה כזו אולי אפילו אסורה, כי היא נראית כשקר. אך הרב פוסק שאין לבטל את הברכה אפילו במצב זה, "למען יכירו אויבינו ומנדינו, שלמרות שאנו נתונים בידם לעשות בנו כרצונם הרע, בכל זאת רואים אנו עצמנו כבני חורין הנתונים במצור ובשבייה וקרובה ישועתנו לבוא וגאולתנו להגלות".²⁴ כידוע, רק מעטים זכו לראות בישועה.

חיבוריו של ר' אפרים אשרי, "קונטרס מעמק הבכא", הנספח לספרו "דברי אפרים" (ניו-יורק תש"ט), וספרו "שו"ת ממעמקים" בארבעה כרכים (ניו-יארק, 1959-1975), הם האוסף הגדול ביותר של שאלות ותשובות מימי השואה ולאחריה. אינני חושב, שיש להטיל ספק באותנטיות המעשים והמאורעות המתוארים בהן, אם גם יתכן שלא דייק בכל הפרטים שהעלם על הכתב שנים אחדות לאחר מעשה. אביא להלן עוד כמה מפסיקותיו המעידות על מחבריהן ועל מאורעות מסוימים.

חלוקת כרטיסים לבעלי מלאכה

נשאלה השאלה, האם מותר לפי הדין לחלק בין בעלי המלאכה את 5000 הכרטיסים שניתנו ל"עלטסטען-ראט" על ידי מפקד הגטו, ומשמע הדבר, שרק אלה נידונו לחיים, וזה מעין מקרה הפוך לאותו מקרה של "סיעה של בני-אדם שאמרו להם גויים, תנו לנו אחד מכם ונהרוג אותו" (תוספתא, תרומות, פ"ז, ה"ב; ירושלמי שם פ"ח, מו ע"ב), שבו נדרשו להחליט מי ימסר להריגה.²⁵ כיוון שהשאר אינם בעלי מלאכה אינם בבחינת חיבי מיתה, טוען הרב, שלפי זה אסור היה, לכאורה, לחלק את הכרטיסים. אך לאחר שראה בחלוקת הכרטיסים עניין של הצלה, לפחות חלקית, "מחוייבים העלטסטען-ראט ליקח הכרטיסים ולחלקם", והוא מתקשה לפסוק מה דין חטיפת כרטיסים, שכן כל שחוטף כרטיס גורם מיתה לחברו.²⁶

הצטרפות אל הפרטיזנים

ושאלה בענין התגייסות אל פלוגות הפרטיזנים. בשעה שיהודי הגטו הישלו את עצמם שאלה שעדיין לא עלה עליהם הכורת ישארו בחיים, האם מותר להם לסכן את חייהם ולנסות לברוח אל הפרטיזנים, כשהדרך מלאה סכנות, הן מצד הגרמנים, והן מצד פלוגות מסוימות של פרטיזנים שהתנכלו ליהודים. ר' אפרים מביע דעתו, כי "ככל אשר יתרבו האנשים אשר בורחים אל היערות אל מחנה הפרטיזנים המזנבים אל כל הנחשלים בחיילי הגרמנים, כן תתמעט הסכנה מאלה הבורחים ליערות, וכן תתחזק ידם האוחזת בשלח ויגבר חילם לעשות בגרמנים נקם ותוכחות", ולכן הורה לעודד את כל אלה הרוצים לעבור אל היערות ולהושיט להם עזרה לשם רכישת נשק, "כדי שלא יבואו

ריקם למחנה הפרטיזנים, אלא יהיו מלומדי קרב ומלחמה ויהיו מיד מוכנים להיות בין העומדים בשורות הראשונות של הלחמים.²⁷

דין כהן שהרג ליטאי בהגנה על יהודיה

סמוך לגמר המלחמה הגן יהודי, והוא כהן, על אשה יהודיה מפני גולן ליטאי המציק לה וגזול שארית רכושה, ובעת מריבה נפלט כדור מאקדוחו והרג בשוגג, ואפילו המשטרה לא מצאה לנחוץ להעמידו לדין. האם מותר לו לעלות לדוכן, שהרי אמר ר' יוחנן, "כל כהן שהרג את הנפש לא ישא כפיו, שנאמר, 'ובפרישכם כפיכם אעלים עיני מכם, גם אם תרבו תפילה אינני שומע, ידיכם דמים מלאו' (ישעיה א, טו)" (ברכות לב, עב). וכבר דנו בנושא זה לחומרה, פוסקים ומשיבים בדורות שונים.²⁸ אולם במקרה דנן מצרף הרב אשרי יחד שתי טענות, האחת שהאיש הזה עשה את המעשה מאונס, והשניה שבוודאי מתחרט הוא על מעשיו. הוא מעודדו להמשיך בברכת כהנים, שהרי גם כהנים שיוצאים למלחמה אין עליהם דין של "כהן שהרג את הנפש".²⁹

אמירת קדיש יתום אחרי נכריה שהצילה יהודים

נפטרה נכרייה שהצילה יהודים במרתף ביתה בסכנת נפשות, ועתה בא אחד הניצולים ושואל, האם מותר לו לומר קדיש אחריה. הרב פוסק, "בוודאי שמצווה להתפלל עבורה אחרי מותה ולומר אחריה קדיש".³⁰ וכן פוסק הרב שיש להתפלל לשלום חולה נכרית שהצילה ילד יהודי.³¹

סניגוריה במשפטם של משתפי פעולה עם הנאצים

מאחת מתשובותיו של הרב אשרי מסתבר, שלאחר שיחרור יהודי ליטא מקלגסי הנאצים, כאשר נתפסו ליטאים משתפי פעולה שרצחו יהודים, נמצא עורך-דין יהודי שקיבל על עצמו להיות סניגורם במשפט. ולא זו בלבד, אלא שעוד העיז לבוא לבית הכנסת ביום היארצייט של הוריו, כדי לעבור לפני התבה. ר' אפרים נשאל, האם נכון עשה השמש, שדחף אותו מעל פני ה"עמוד" בביזיון. הרב מאשר את המעשה וגם את התנהגות הקהל שלא רצו להתפלל עם האיש הזה. אחר זמן אף הצליח להשפיע על האיש שיסתלק מלהיות סניגורם.³²

רכישת תעודות התנצרות לשם הצלה

ידוע, שהיו מקרים רבים שיהודים ניסו להינצל על ידי תעודות התנצרות. בנושא זה מחמיר הרב אשרי, "אלא מצווה הוא לקדש את השם, וכמו שנאמר 'ונקדשתי בתוך בני-ישראל' (ויקרא כב לב).³³ ובכל זאת, במקרה אחר, בדיעבד, הוא מתיר לכהן, שמחמת אונסו המיר עם אשתו את דתו, לשוב

לעלות לדוכן לאחד שחזרו למקור מחצבתם. 34

הבאתי כאן קומץ דוגמאות בלבד משותי"ם האופייניות ומיוחדות לתקופה זו. רק הנסיבות ששררו ב"פלנטה האחרת" יכלו להולידן. כל אלה נוגעות לשאלות מסר אנושיות ולאומיות. לא רמזתי על מאות השאלות שהתעוררו בחיי ההלכה היום-יומיים הן בגטו, והן - לא יאומן כי יסופר - אפילו במחנה ההשמדה. רק היודע את נפשם של יהודים האמונים על שמירת מצוות, ווכל להבין את דבקותם בחן אפילו בשעה שהלכו לקראת מותם. נשאלו שאלות בדיני "קריאת שמע" שלא בזמנה, בדיני תפילה לעובדי כפיה, או בדיני ארבעת המינים בסוכות ובדיני תקיעת שופר בראש השנה (באשוויץ) וכדומה.

ביעור חמץ לקראת פסח בפראג, בשנת 1943

כל המקרים שהובאו במאמרי זה לעיל, תיעודם ושיחזורם הוא מהתקופה שלאחר השואה, ואם נותרו לפליטה מכתבים מקוריים שנכתבו בשעת מעשה, הם בוודאי נדירים ביותר. במוזיאון בית לחמי הגטאות שמורה תעודה מקורית, והיא תפילה שנתחברה במחנה לאלה שאנוסים היו לאכול חמץ בפסח.³⁵

בשנת 1988 מסר לידי רקטור בית הספר הגבוה ללימודים יהודיים בהיידלברג מסמך מקורי חשוב, והוא שאלה שנשאלה על ידי רב בקהילת פראג, ר' יצחק חיים ליעבען, אל "ההג' אבדפק' יצ'ו [הרב הגאון אב בית-דין פה קהילה קדושה ייבנו ציון ועריה] אשר יושב בשבת תחכמוני", ומכיון שלא פירש בשמו של הרב הנמען, לא נתברר לי בוודאות מי היה הרב דפראג, שאליו נשלחה השאלה. המכתב עוסק בדבר היתר ליהודים לשאת איתם בצרורותם לפני הפסח מאכלי חמץ אל מקום גירושם בטריינשטדט, בלי שיצטרכו לבערם בערב הפסח, זאת על ידי נתינתם במתנה גמורה לשאינו יהודי, וכך לא יעברו על לאו של "בל יראה ובל ימצא". המכתב נכתב "אור ליום ד' לס' צו שנת שבתא לפ'ק", דהיינו ביום שלישי בערב, טו אדר ב' תש"ג, 23 במרץ 1943, כאשר הדפורטציות של יהודי פראג אל מחנות ההשמדה היו בעיצומן, ומשישה רבוא יהודי פראג לא נשארו בה לא יותר מאלפים בודדים. הרב ליעבען כותב אל האב"ד: "הנה בגלות המרה הזאת אשר אנחנו מקיימים בכל יום ובכל עת ובכל שעה ופחדת יומם ולילה וכו', אפשר להיות ח'ו שנהי' מוכרחים לעזוב את עירנו קודם הפסח או בתוך הפסח הבעל"ט [הבא עלינו לטובחן], ואז תהיה השאלה לפנינו מה לעשות על החמץ הנאפה והאפוי והמבושל, אשר מוכן הוא מזמן קדום צידה לדרך ולמוזן ותרופה למקום גלותנו. בודאי צריכים אנחנו להקל היום לאחזנו בני-ישראל - הלא כלנו בני איש אחד בכלל - ולא להחמיר וע"כ צריך לחפש להיתר ע"פ דין תורתנו הקדושה". יש

בתעודה הזו גם עדות לתמימותם של האנשים שלא חשו לאן הם מובלים. על יד המכתב הזה לא נמצאה תשובתו של הרב האב"ד, ואפשר שכלל לא הספיק לענות עליו. מבן דודו של הרב ליבן, מר מרדכי ליבנה, נודע לי שר' יצחק חיים היה אז בן 29 שנה, וכנראה גורש זמן קצר לאחר מכן לטרוינשטדט, ובסוף ספטמבר 1944 נשלח משם לאושוויץ וסמוך לכך נהרג שם. כאמור לעיל, לא נתברר לי בוודאות מי היה האב"ד דפראג, שאליו נשלח המכתב, אך לפי מר שלמה שמידט מירושלים, שהיה בימים ההם עדיין בפראג, יש להניח שמדובר בדיין ר' אהרון אפשטיין, שאף הוא היה מאחרוני היהודים בפראג, ואף הוא נספה זמן מה לאחר מכן. רקטור בית-הספר הגבוה ללימודי היהדות אשר בהידלברג, רכש מכתב השאלה מעזבונו של הרב דוידוביץ, רבה של פראג לאחר השואה. בין שאר הניירות היה מונח גם דף-טיוטא, שמכיל רישומים בעברית ובגרמנית, לדרשה "בשבת הגדול תשג הבעל"ט" בכתב ידו של הרב ליעבען. הרב מעביר ברישומיו קו מקביל מי' בניסן לי' בתשרי, ורושם לעצמו איזכורים על רבי עקיבא, שלפי מסורת אחת נהרג ביום הכיפורים בעיתות גזירות ואבדן תקוות, ורומז גם לדברי הנחמה והעידוד של ר' עקיבא, שהיה מצחק כשהגיע עם חבריו להר הבית החרב (מכות כד, ע"ב), מתוך אמונה ותקווה לעתיד לבוא.

הערות

1. על חסרון זה עמד כבר מגול פיקאו, במאמרו "השואה באלף ערכים", הארץ, תרבות וספרות, 90. 12.12.
2. ראה בן-זמרה אליהו, "קדושת החיים ומסירות נפש בימי השואה", סיני, כרך פ, חוב' ג-ד, תשל"ז; איילי מאיר, "אדם תמורת אדם בהצלת נפשות בספרות השרת של האחרונים ומימי השואה", רפים לחקר תקופת השואה, ג, תשמ"ד;
- Guttman A., Humane insight of the Rabbis Particularly With Respect to the Holocaust. HUCA, XLVI, 1975; Rosenbaun I.J., The Holocaust and Halaka New-York, 1976; Zimmel H.J., the Echo to the Nazi Holocaust In Rabbinic Literature, New-York, 1977.
3. כפי שנמסר לי מפי אנשים מהימנים שהיו בעידן ההוא יחד עם אחד המשיבים.
4. כגון רוב תשובותיו של ר' ישראל איסרליין במאה ה-15, בספרו "תרומת הדשן".
5. שרת מקדשי השם לר' צבי הירש מייזליש (שיקאגא תשט"ז), שער מחמומים, סי' ג-ד. ורמה מאמרי הנ"ל ב"רפאים" לעיל, הערה 2.
6. ספר החסידים סי' תרצ"ח.
7. וראה בספרו של מי פיקאו, חסידות פולין, מגמות ורעיונות בין שתי המלחמות ובגזרות ת"ש-תש"ח (ירושלים תש"ן) בפרק השלושה-עשר, על כמה רביים חסידים, שמנעו עליותם של חסידיהם לארץ-ישראל, והם עצמם מילטו את חייהם בשעות הקשות.
8. שרת ממעמקים, ח"ב (ניו-יורק תשכ"ג), סי' א.
9. שרת פרח שושנה (ניו-יארק תשל"א), סי' קסג.

10. שרית חלקת יעקב, חלק ראשון (תל-אביב תשל"ט), סי' עג.
11. שרית מגיא החריגה (ירושלים תשכ"א), סי' א.
12. שרית חלקת יעקב, חלק שני, (תל-אביב תשל"ט), סי' קמג.
13. שרית מנחת יצחק, חלק שישי (ירושלים תשל"ו), סי' נו. בדרכי טיעון שונות שוקל ר' אפרים אשרי את כשרותו של אדם להיות שיץ לאחר שמתוך רחמנות דהף את חברו בשעת מצעד של עובדי כפייה כדי לקצר את ייסוריו וקורב את מותו. זאת למי תרוננוי החורים ונשנים של חברו. הרב פוסק שמספיקה תשובה למנתו לשיץ אפילו לימים הקדושים (שרית ממעמקים, חלק ג, סי' ז).
14. שם, סי' נה.
15. שרית המאור חכרון בספר (ניו-יורק תשכ"ז), עמ' רנג.
16. שרית ממעמקים ח"א (ניו-יורק תשל"ו), סי' ו.
17. שרית בשמים ראש, מיוחס לרא"ש ויצא לאור לראשונה בברלין בשנת תקצ"ג, על-ידי ר' שאול לזין, בנו של ר' צבי הירש, האב"ד דברלין. ספר זה לא היה ידוע עד אותו הדור, ולא החזר בשום מקום אחר, ובשל כמה פסיקות נועזות שבתשובות, קמו עוררין על מחימנות יחסו לרא"ש, בחלקו או כולו. גם בעניין מאבד לדעת מחמת יסורין, נוטה מחבר "בשמים ראש" לקולא (סי' שמח).
18. לר' משה סופר עובדיה מפרעשבורג, בראשית המאה ה-19. ראה חלק יורה-דעה, סי' שכו.
19. לר' שלום מרדכי שבדרון, מגדולי המשיכים בפולין בסוף המאה ה-19. ראה חלק ו, סי' מט.
20. שאלה זו כבר נידונה בשנות שמד אחרות. ראה יוסף אומץ (פפר"מ תפ"ג), לר' יוסף יחפא האן, אות תפג.
21. ספר שני לחזת הברית, לר' ישעיה הורוויץ (אמסטרדם ת"ג ואחריו רפוסים רבים אחרים), שער האותיות, אות א.
22. שרית ארץ טובה, ח"א, (ירושלים תש"ז), סי' סא.
23. שרית ממעמקים, ח"ב, סי' ד.
24. שם, ח"ג (ניו-יורק תשכ"ג), סי' ו.
25. דברי אפרים (ניו-יורק תש"ט), קנטרס מעמק הבכא, שאלה א.
26. מעין בעיה זו ראה בשיטה מקובצת על ב"מ סב ע"א, בשם הרמ"ך, בעניין שנים שהיו מהלכין בדרך וכו', שאם חטף אחד את קיתון המים ושתת, וחברו מת על ידו, חייב ביד שמים.
27. שרית ממעמקים, ח"ד (ניו-יורק תשל"ו), סי' י.
28. הרב אשרי מביא בתשובתו את שיטותיהם. 29. לעיל, הערה 27, סי' כד.
30. שרית ממעמקים, ח"ג, סי' ת. 31. לעיל, הערה 27, סי' טו.
32. שם, סי' טו. 33. שם, ח"א, סי' טו.
34. שם, ח"ג, סי' יג. וראה שם, ח"ד, סי' כ, שמתיר לאדם הבקי בכתובת ס"ת לשוב ולעסוק בתיקון ס"ת. למרות שבתקופת השמר הציל את עצמו על-ידי התחוות לנרצרי.
35. ראה צימלט (לעיל הערה 2), עמ' 111.
36. תודתי נתונה בזה לרקטור המוסד הצ"ל בהיידלברג, שהעמיד לרשותי את התעודות האלה, וכן למר מרדכי ליבנה (ליבן) ולמר שלמה שמידט על האינפורמציה החשובה שמסרו לי.